

VALÓBAN MEGMAGYARÁZHATATLANOK A MAGYAR INFINITÍVUSZ TOLDALÉKAI?

REBRUS PÉTER – KÁLMÁN LÁSZLÓ

1. Bevezetés

Köztudott, hogy a magyar infinitívusznak vannak ún. **személyragozott** alakjai, vagyis olyanok, amelyek az „alany” személyére és számára utalnak (hogy mit is jelent itt pontosan az **alany** szó, az szempontunkból lényegtelen). Mivel ezek a személyragozott alakok funkcionálisan legalább három morfémat tartalmaznak (ígető, az infinitívusz toldaléka, személyre és számra utaló toldalék), felmerül a kérdés, hogy milyen szabályok határozzák meg a személyragozott infinitívusz alakjait. Hol húzódnak a morfok határai, és mi határozza meg, hogy melyik morfémanak melyik változata (allomorfa) jelenik meg? A következőkben arra összpontosítunk, hogy az infinitívuszokban mindig megjelenő *-n-* hang után milyen magánhangzó áll.

Először Siptár Pétert (2006) követve, aki megvizsgálta a hagyományos, a generatív és az optimalitáselméleti magyarázatok problémáit, rámutatunk, hogy mindegyik esetben sok önkényes feltételezést kell tenniük a szerzőknek, annak ellenére, hogy ezek a korábbi elméleti keretek szabad kezet adnak a nyelvésznek azoknak a **mögöttes ábrázolásoknak** a megalkotásában, amelyekből a felszínen megjelenő alakokat levezetik.

Megoldási javaslatunk egy olyan optimalizálási eljárást feltételez, amely – az optimalitáselmélet szokásos válfajaival szemben – nem mögöttes ábrázolások és felszíni alakok között teremt kapcsolatot, hanem csak felszíni alakok között (ezek az ún. „output/output” megszorítások). Azt állítjuk, hogy a mögöttes reprezentációk nélkülözése nemcsak elméletileg teszi elfogadhatóbbá (kevésbé önkényessé) a leírást, hanem gyakorlati előnyökkel is jár (jobb magyarázatot ad a valóságos jelenségekre).

2. Az adatok

A magyarban a nem személyragozott infinitívuszok *-ni-*re végződnek. A személyragozott alakok minden végződése egybeesik az egyes számú névszók birtokosra utaló alakjainak végződésével (a *-nia/-nie* és a *-nija/-nije*, valamint a *-niuk/-niük* és a *-nijuk/-nijük* közötti különbséget pusztán helyesírásbeli különbségnek tekintjük). A személyragozott infinitívusz alakjai mégis két csoportra oszthatók: az alakok egyik része a *-ni* végű névszók megfelelő alakjaira hasonlít, míg a másik részük a *-n* végűek megfelelő alakjaira:

(1) A személyragozott infinitívusz alakjai	
vö. <i>néni</i> :	vö. <i>főn</i> :
<i>főni[j]e</i> (vö. <i>nénije</i>)	<i>főnöm</i>
<i>főni[j]ük</i> (vö. <i>nénijük</i>)	<i>főnöd</i>
	<i>főniünk</i>
	<i>főnötök</i>

A mögöttes ábrázolásokat feltételező hagyományos és generatív elemzéseknek komoly gondot okoz, hogy vajon milyen mögöttes reprezentációkból milyen szabályokkal érdemes ezeket az adatokat magyarázni. Vajon milyen az „ígető+infinitívuszi toldalék” mögöttes

ábrázolása (-*ni*-re végződik-e, vagy -*n*-re, esetleg valami másra), és milyen az alanyra utaló toldalékoké (vajon ugyanaz-e, mint a névszók birtokosra utaló toldalékaié)?

3. Egy korábbi megközelítés

Siptár (2006) alaposan megvizsgálta ezeket a problémákat. Megállapította, hogy sem a hagyományos generatív fonológiai, sem az optimalitáselméleti leírás nem nyújt ezekre megnyugtató megoldást. Arra a következtetésre jutott, hogy nem fonológiai, hanem morfológiai váltakozásról, vagyis allomorf-kiválasztási szabályokról kell beszélnünk.

Siptár első megközelítésében az infinitívusz mögöttesen -*ni*-re végződik ugyan, de mivel ez toldalékmorf, nem pedig a fő része, az infinitívusz másképp viselkedik, mint a -*ni* végű névszótövek: szerinte toldalékban kevésbé hátrányos (a levezetés során) a „törlés”, mint töben. Ezért például a mögöttes /zokni + Vm/ esetében a birtokosra utaló toldalék magánhangzóját töröljük (ezt itt V-vel jelöltük, minősége most nem lényeges), így lesz *zoknim*, míg például a mögöttes /szok + ni + Vm/ esetében az infinitívusz toldalékának *i*-jét töröljük, így lesz *szoknom*. De vajon miért nem töröljük itt is a V-t? Mennyivel előnyösebb a *szoknom* levezetése a **szoknim* (téves) levezetésénél? Emiatt a probléma miatt Siptár végső megoldásában feltételezi a morfológiai váltakozást: azt javasolja, hogy az infinitívusz toldaléka mögöttesen kétféle lehet, /n/ és /ni/, és a magánhangzóval kezdődő toldalékok előtt a /n/ változatnak kell megjelennie (/szok + n + Vm/, a felszínen *szoknom*), míg mássalhangzóval kezdődő előtt a /ni/ változat áll (/szok + ni + jA/, a felszínen *szokni[j]*).

Ez a fajta leírás azonban többféle önkényes mozzanatot is tartalmaz. Nem világos például, hogy ha az infinitívuszban a -*ni*- és a -*n*- váltakozása morfológiai természetű, akkor miért nem használjuk ugyanezt az eszközt a toldalékok kötőhangzós és kötőhangzó nélküli változatainak (pl. -Vm és -m) a magyarázatára, különösen, mivel a kötőhangzó megjelenését és a minőségét is fonológiailag nem megjósolható lexikai tényezők határozzák meg. (A személyragozott infinitívuszok esetében azonban nehéz lenne például a **szoknim* alak generálását elkerülni, ha elismernénk, hogy a toldaléknak van egy mögöttes /m/ változata is.) Hasonlóképpen alkalmazhatnánk ugyanezt az eszközt a -jA/-A, -jUk/-Uk váltakozások magyarázatára is, hiszen ezek megjelenésének is vannak önkényes lexikai tényezői – természetesen ebből is baj lenne a személyragozott infinitívuszok esetében, hiszen nincsenek **szokna*, **szoknuk* alakok (az előbbit még ki lehetne zárni arra hivatkozva, hogy a feltételes módú alakkal való egybeesés blokkolja, de az utóbbi alak semmilyen más igealakkal nem esne egybe).

Azt is csak önkényesen lehet kikötni, hogy az infinitívusz toldalékának /n/ változata ne jelenhessen meg nem személyragozott infinitívuszokban, amikor ennek nincs fonotaktikai akadálya. Például lehet, hogy a **szokn* sokkal rosszabb lenne fonotaktikai szempontból, mint a *szokni*, de például a *főn* mint névszó létezik, fonotaktikailag jól formált, tehát *főni* helyett akár ez is lehetne a *fő* ige infinitívusza.

4. Egy leírási kísérlet

4.1. Funkcionális optimalizálás

Felfogásunk szerint a nyelv egész rendszerét, koherenciáját egyetlen elv szabályozza (bár ennek különböző megnyilvánulási formái léteznek). Ezt az elvet a **funkcionális optimalizálás** elvének nevezzük, és úgy gondoljuk, hogy rejtve ugyan, de már Saussure munkájában megfogalmazódik:

(2) A funkcionális optimalizálás elve

A természetes nyelvek törekszenek arra, hogy a hasonló funkciókat betöltő alakok formailag is minél hasonlóbbak legyenek, és megfordítva, hogy az eltérő funkciójú alakok minél eltérőbb formájúak legyenek.

Nagyon fontos, hogy amikor **formai hasonlóságról** beszélünk, akkor a valóságosan megjelenő formákra gondolunk, a magyarázatokban hipotetikus, „mögöttes” formák nem játszhatnak szerepet.

A fenti elv megfogalmazásában a **minél hasonlóbb, minél eltérőbb** kifejezések, valamint a **törekszik** kifejezés a **menyiségi** szempontok fontosságára utal. Nemcsak a hasonlóságoknak és a különbségeknek van mértékük, de az is számít, mekkora számú alakra jellemző a hasonló forma és/vagy funkció, és hogy ezek az alakok mennyire gyakoriak. Ezért van az, hogy az optimalizálás igen bonyolult, és az eredménye nem is egyértelműen megjósolható. Például a magyar nyelv szóalakjait – köztük az infinitívusz személyragozott alakjait – nem tudjuk olyan módon leírni, mintha a dolgok szükségszerűen állnának úgy, ahogy (mintha nem lenne elképzelhető a magyar nyelvnek más változata). Csak annyit tudunk mondani, hogy a jelenlegi állapot koherens rendszert alkot, megfelel a funkcionális optimalizálás elvének.

4.2. A személyragozott infinitívuszok

javaslatunk értelmében egyáltalán semmit nem feltételezünk a személyragozott infinitívuszok „mögöttes alakjáról”. Pusztán abból indulunk ki, hogy ezeknek – a funkcionális optimalizálás elvének megfelelően – a lehető legjobban hasonlítaniuk kell a többi infinitívuszos alakra, valamint a magyar nyelv valamilyen más személyre utaló alakjaira. Szinkrón szempontból nem lehetséges megmagyarázni, hogy miért éppen a névszóknak a birtokos személyére utaló alakjai szolgálnak mintául a személyragozott infinitívuszok alakjaihoz – sietve jegyezzük meg, hogy ezt más elméletek sem képesek megmagyarázni.

A maximális hasonlósághoz azonban nem elég az infinitívuszokra jellemző *-n-* és a birtokos személyére utaló alakok sajátos végződéseinek jelenléte. Az is szükséges, hogy a személyragozott infinitívusz egész alakja hasonlítson más magyar szóalakokhoz, leginkább pedig éppen a birtokosra utaló toldalékos névszókéhoz.

Természetesen az infinitívusz személyragozott alakjai megfelelnek ezeknek a kívánalmaknak; a kérdés csak az, miért van, hogy egyik részük a *-ni* végű névszók alakjaira hasonlít, másik részük viszont a *-n* végűekéire. Ezért részletesebben megvizsgáltuk, hogy azoknak az egyes számú, birtokosra utaló névszóalakoknak, amelyek a magyarban megfigyelhető személyragozott infinitívuszi alakokra hasonlítanak, és azoknak, amelyek nem ezekre hasonlítanak, milyen a megoszlásuk (vagyis a harmadik személyű birtokosra utaló alakok ebből a szempontból nem lényegesek). A BME MOKK 589 millió szövegszót tartalmazó webkorpuszában előforduló szóalakokat vizsgáltuk. A következő megoszlást találtuk:

(3) A különböző névszóalakok gyakorisága
(az összes szóalak százalékában, kerekítve)

típus	<i>-nOm</i>	<i>-nim</i>	<i>-nUnk</i>	<i>-nink</i>
	<i>-nOd</i>	<i>-nid</i>		
	<i>-nOtOk</i>	<i>-nitOk</i>		
gyakoriság	0,1506	0,0010	0,0068	0,0000

A táblázatról jól leolvasható, hogy azoknak a szóalakoknak, amelyeknél a névszó alakja a személyragozott infinitívushoz hasonló végződésű (első és harmadik oszlop) legalább két nagyságrenddel nagyobb a gyakoriságuk, mint azoknak, amelyeknél eltérő a végződés (második és negyedik oszlop). Ez magyarázza, pontosabban érthetővé és harmonikusabbá teszi a személyragozott infinitívusok alakjait, és azt jósolja, hogy a nem létező (-*nim*, -*nid* stb. végű) alakok még nyelvbottlásként is csak igen ritkán fordulnak elő.

5. Befejezés

A személyragozott infinitívusok problémája önmagában csak néhány fajta igealakot és névszóalakot érint, leírása nem túlságosan bonyolult. Mivel kevés alakról van szó, első látásra úgy tűnhet, hogy nincs különösebb elméleti következménye, hogy a lehetséges leírási módok közül melyiket választjuk. Véleményünk szerint a fenti megfontolások mégis arra utalnak, hogy ezen a viszonylag szűk problémakörön belül is megjelenik a generativista leírási stratégia néhány alapvető problémája (lásd a 3. szakaszt) és a nem generativista leírás néhány előnye (lásd a 4. szakaszt).

A két megközelítés közötti legfontosabb különbséget a következőképpen foglalhatjuk össze. A generativista keretben a felszíni alakokat csak a mögöttes alakjaikon keresztül lehet egymással kapcsolatba hozni, ez a fajta leírás nem ad számot arról, hogy az infinitívusok alakjaiban mutatkozó aszimmetria hogyan hozható összefüggésbe a névszóalakok aszimmetriájával, és hogy milyen ezeknek az alakoknak a gyakorisági mintázata. Míg tehát a generativista leírás a magyarázat, a predikció igényével lép fel, valójában kevesebb tényt magyaráz és jósol meg, mint az olyan típusú, amelyet alternatívaként javasoltunk.

Megközelítésünk további előnye az, hogy elkerüli azokat a problémákat, amelyek az absztrakt mögöttes alakokkal operáló elméletben óhatatlanul fellépnek, nevezetesen, hogy az elemzés nem látható objektumokat (mögöttes alakok, egymáshoz képest rangsorolt megszorítások) tételez fel, amelyek gyakran csak egyetlen – gyakran felettébb szűk – jelenségkör leírására szolgálnak. A mi magyarázattípusunkban csak megjelenő („felszíni”) alakok, és ezek gyakorisága szerepel, a magyarázat az ezek között fennálló hasonlósági (analógiás) viszonyokon alapul.

Hivatkozások

Siptár Péter 2006. Töprengések a *NI*-allomorfiáról. In Kálmán László (szerk.) *KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósi András tiszteletére.*

MTA Nyelvtudományi Intézet/Tinta. Budapest. 179–192.

Magyar webkorpusz. <http://mokk.bme.hu/resources/webkorpusz>.